

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941—1944 рр.)

Німецька окупація України супроводжувалося ліквідацією усіх політичних, економічних і соціальних прав українського населення. Режим, який встановили окупанти, перевершував деспотичні порядки в інших країнах Європи, захоплених Німеччиною. Якщо там у період німецької окупації зберігалися, хоча і в обмеженому вигляді, юридичні та економічні взаємини між роботодавцями і робітниками, існувала торгівля, медичне обслуговування, частково — соціальне забезпечення, то в Україні спостерігалася зовсім інша картина.

У тяжкому стані опинилися робітники, службовці та інтелігенція, які мешкали у містах. Впровадження з перших днів окупації обов'язкової трудової повинності в рейхскомісаріаті «Україна» поставило перед «новою владою» одне з головних питань: забезпечення населення продовольством. Так, у заяві Г. Герінга на нараді зі штабом зв'язку воєнно-господарського і матеріального відомства від 16 вересня 1941 року про продовольство для радянського населення зазначалося: «Забезпечуватися продовольством в зайнятих областях мають тільки працюючі для наших потреб»¹.

Для залучених на підприємствах робітників встановлювалися чотири категорії споживачів, за якими можна було отримати продовольчий пайок. Найвища — четверта — включала робітників, зайнятих на тяжких роботах, а також працюючих в шкідливих умовах (на підприємствах, що випускали зброю, залізничному транспорті, в шахтах і каменоломнях). До третьої категорії належали робітники, які працювали в інтересах Німеччини повний робочий день. Друга категорія передбачала членів родини споживачів третьої і четвертої категорії (дружин і дітей до 14 років). До першої категорії чи як її ще називали «нормальної», належали всі ті, хто не потрапив до перших трьох. Окрім того, в цьому ж розпорядженні зазначалося, що «...включення до третьої чи четвертої категорії споживачів здійснюється винятково за рахунок першої»². Так, у м. Горлівці — індустріальному районі Донбасу — працюючі жителі в квітні 1942 року отримували по 100 г хліба в день, в м. Києві — 67 г, а міське населення Луцька і Рівного отримувало в день по 214 г хліба на дорослого і по 170 г на дитину³.

Внаслідок цього, вже в квітні 1942 р. загарбники, підсумовуючи «досвід» своєї діяльності, вимушені були визнати: «...часто буває, що робітники повинні кидати тяжку роботу внаслідок виснаження від недоїдання. Продуктивність робочих, які залучають фізичну

силу, відчутно падає»⁴. В той же час, відповідно до розпорядження заступника рейхскомісара України від 1 грудня 1941 року «Про заробітну плату українським робітникам та умови їхньої праці» встановлювалося 6 груп робітників, які за годину праці отримували: а) практиканти всіх років навчання — 0,75 крб.; б) нефахові робітники: віком 18 років і старше — 1,00 крб., віком 17 років і менше — 0,70 крб.; в) фахові ремісники: віком 18 років і більше — 1,20 крб., віком 17 років і менше — 0,90 крб.; г) фахові ремісники: у віці від 22 років і понад — 1,70, від 20 і 21 року — 1,60, від 18 і 19 — 1,40; д) керівники, ремісники зі спеціальною кваліфікацією, десятники — 2,00 крб.; е) майстри — 2,50 крб.».

Німці за походженням (фольксдойче) відповідно до вищезазначеного документа одержували на 50% більше, ніж українці. Жінки отримували 80% від рівня заробітної плати. А вже 1 квітня 1942 р., згідно з розпорядженням рейхскомісаріату України, якщо жінки виконували тяжку роботу, яку за нормальних умов роблять чоловіки (дорожньо-будівельні, транспортні роботи), вони отримували повну заробітну плату. За цим же наказом за забезпечення продовольством на підприємствах з робітників утримувалися інші суми: за повне денне продовольство — 3—6 крб., за часткове забезпечення (сніданок, вечерю) — 30 коп., за обід — 40 коп.⁵ Така ж платня призначалася євреям⁶.

Отже, щомісячний заробіток кваліфікованого робітника становив 400 крб., бухгалтера — 500 крб., вчителя народної школи — 250 крб., старшого вчителя — 400 крб., ставки фахівців та керівників коливалися між 900 до 1500 крб.⁷ Однак окупанти вимушені були визнати, що «деяке невдоволення викликає те, що робітники на підприємствах, якими керують німці, отримують значно більшу заробітну плату, ніж працюючі на міських підприємствах». Але основне питання полягає не у розмірі зарплати, бо «...висока зарплата має малу цінність для робітника, якщо він на неї не може нічого придбати»⁸.

Німці і українці за однакову роботу отримували різну винагороду. Так, наприклад, німецька друкарка «Хольцферкерсконторг» (головної контори) отримувала 4500 крб. на місяць, а українська — 450 крб., тобто в 10 разів менше. Окрім цього, в кожній бухгалтерії німецьких установ існував так званий рахунок «Х», за яким проводилися витрати німецької частини установи. Відповідно до цього «Хольцферкерсконторг» в 1942 році витратив близько 2 млн крб. на 11 німців, а на більш як 200 українців приблизно стільки ж⁹. Якщо врахувати, що далеко не всі українці працювали повний рік, то різниця вражає. Така ж картина спостерігалася в дистрикті «Галичина», де німецькі адміністративні чиновники та представники німецької інтелігенції отримували також у 6—9 разів більшу платню, аніж місцеві спеціалісти¹⁰.

Зацікавлені в запускові важливих у воєнному значенні підприємств, окупанти за допомогою «соціального маневрування» змог-

ли в окремих випадках більшість місцевого населення примусити працювати для потреб третього рейху. І робітники для того, щоб вижити в цих умовах, йшли на роботу, особливо, на ті підприємства, де було обіцяно кращі соціальні умови. Як зазначалося в одному з німецьких звітів, «...ті, хто наймається на роботу, віддають перевагу тим установам, де є виробничі кухні і видаються додаткові продукти харчування, що особливо характерно для залізниць в Мелітополі»¹¹. І такі випадки були непоодинокі. Так на підприємствах Запоріжжя на серпень 1942 р. діяло 40 їдалень, у яких харчувалося 36 тис робітників¹². Окрім виробничих кухонь і додаткових пайків, при деяких підприємствах відкрилися дитячі установи. Так, у більшості районах м. Маріуполя у червні-липні 1942 року були «... організовані дитячі садки і ясла для дітей, чий батьки залучалися до сільськогосподарських робіт»¹³. Але подібні заходи були радше винятком з правила, позаяк на більшості підприємств окупованої України складалася інша картина. Навіть директива рейхсміністерства окупованих східних областей про те, що «керівник заводу бере на себе всі соціальні завдання, які... виконувалися компартією, профспілками та іншим об'єднаннями до війни»¹⁴, була чистою демагогією, бо мала на меті лише встановлення найсуворішого режиму на всіх промислових підприємствах. По суті, ліквідуючи профспілкові організації, нацисти переклали проблеми соціальної політики на плечі працюючих.

Не розв'язало соціальних проблем і спеціальне положення 1942 року про забезпечення в разі нещасних випадках для місцевих робітників і службовців. Як заявляла «Німецька газета для України», «...тепер всі працюючі на робочих місцях чи виконуючі роботу, ...завдання німецької адміністрації, окрім допомоги по хворобі, отримують і допомогу при нещасних випадках, при цьому допомогу при втраті здоров'я отримує сам постраждалий, а в випадку смерті — його сім'я». Ця ж газета з захопленням перераховувала всі матеріальні допомоги при нещасному випадку, які включали в себе: а) допомогу по хворобі; б) допомогу при нещасному випадку; в) допомогу вдові загиблого; г) допомогу сиротам; д) переважне надання роботи і надання продуктів харчування¹⁵. Окрім цього, гарантувалося лікування всіх постраждалих безкоштовно лікарями соціального страхування. «Виплата допомоги, — як зазначалося далі, — здійснюється із коштів лікарняних страхових кас». Тобто господарі підприємств були зобов'язані сплачувати внески до цих кас за своїх робітників і службовців. Але всі ці настанови залишилися лише на папері і були красивим пропагандистським жестом, позаяк самі ж окупанти звітували про неспроможність, та й, власне, небажання вирішувати ці питання.

Залишалася обіцянкою і організація «допомоги» сім'ям осіб, «завербованим» на роботу до рейху. «У Чернігівській області, — відзначав «Український кур'єр», виплачено допомогу з червня 1942 року до 15 травня 1943 року 8305 сім'ям і 23 958 родичам

на загальну суму 5 млн 603 тис 730 крб.»¹⁶. Ці мільйони карбованців, за розрахунками «нової влади» повинні були вразити читача, але останній ставився до подібної статистики скептично, бо коли кожну сім'ю і кожного родича із числа названих розглядати як справжнього отримувача цієї допомоги і, відповідно, загальну їх кількість визначити 32 263, то виходить, що за 11 місяців кожному отримувачу в середньому надали близько 175 крб., а за один місяць 15—16 крб. Прикриваючись гучними гаслами, окупаційна влада використовувала роботу місцевого населення в своїх інтересах фактично задарма.

Якщо працююче населення і отримувало незначні пайки і заробітну плату, на які ледь-ледь можна було існувати, більшість громадян перебувало в надзвичайно скрутному становищі. Головним питанням у містах і промислових центрах залишалася проблема продовольства.

Як же вирішувалася справа продовольчого постачання на окупованій території України? Питання майже риторичне. Адже єдиної системи, єдиних норм постачання не існувало. З самого початку постачання населення передбачалося здійснювати через окрему мережу магазинів, організувати роботу яких мали господарські інспекції. Саме через ці магазини окупаційна влада передбачала реалізацію конфіскованих товарів і продовольства. Одночасно, в тих населених пунктах, де мали відкрити магазини, заборонялася вільна ринкова торгівля. Але, господарські інспекції з цим завданням не впоралися. Продовольча ситуація загострилася вже восени 1941 р., про що говорилося у звіті відділу військової адміністрації групи армій «Південь». Так, у цьому документі за вересень визнавалося: «Залишається дивуватися, з якою байдужістю продовжують організовуватися справи з постачання населення продовольством. Ситуація з продовольчим постачанням у великих містах є надзвичайно критичною... особливо гостро це питання постало в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Полтаві...»¹⁷.

Ставлення до населення окупованої території України, полишеного на голодну смерть, впливало з небажання німецько-фашистських загарбників рахуватися з міжнародними правилами ведення війни. Це позначилося і на їхньому ставленні до населення окупованої території України, залишеного на голодну смерть. Про це свідчить лист інспектора з озброєння в Україні вищому керівництву в Берлін від 2 грудня 1941 року, в якому повідомлялося: «...Вилучення в Україні сільськогосподарських лишків з метою постачання рейхові можливе лише при умові, коли внутрішнє споживання в Україні буде доведено до мінімуму»¹⁸. За документом цього можна було досягти таким шляхом: 1) знищення зайвих «ідоків» (євреїв, а також населення великих українських міст, з яких, наприклад, Київ, зовсім не одержує ніякого продовольства); 2) шляхом радикального скорочення продовольчих норм для українців — жителів інших міст; 3) зменшення споживання продук-

тів сільським населенням. У той же час, у донесенні офіцера економічної комісії з України, датованого цим же числом ставилося питання: «Якщо розстріляємо всіх євреїв, ліквідуємо військовополонених, знищимо більшість міського населення, і в прийдешньому році зменшимо кількість селян голодом, то виникає запитання: «Хто буде виробляти економічні блага?»¹⁹

Така ж картина з постачанням для місцевого населення спостерігалася і в «Трансністрії». Це можна побачити в публікаціях «Одеської газети». Ще 13 грудня 1941 р. в них повідомлялося, що «20 грудня починається забезпечення хлібом всього населення м. Одеси... Видача... через день (тобто один день — хліб (200 г), другий пшоно (300 г)». А вже 28 лютого 1942 року ця ж газета зауважила, що «...внаслідок недостатнього запасу пшоно надалі видаватися не буде», а видача хліба проводитиметься «за попередніми нормами (тобто 200 г, 4 рази на тиждень)». Таким чином, якщо раніше видавали на тиждень 600 г хліба і 900 г пшоно, то всього за два місяці видача обмежилася 800 г на тиждень. 5 вересня 1942 р. «Одеська газета» повідомила про щоденну видачу хліба в кількості 300 г на людину, але вже з 25 жовтня, «видача ...буде проводитися 4 рази на тиждень із розрахунку 1 кг 200 г». Здавалося б, справа йшла про збільшення норм, однак, 19 листопада цього ж року читаємо: «З поточного тижня норма видачі по картках встановлюється в межах 900 г на тиждень, а вже 3 грудня — 600 г»²⁰. Отже, майже за рік окупації Одеси румунами — до грудня 1942 р., — проводилася політика цілеспрямованого зменшення норм видачі продуктів харчування для місцевого населення. А вже на лютий 1943 р. ця норма знизилася до 240 г щодоби на одного жителя — неєврея».

Масові голодування, ускладнені холодами у містах України, стали реальністю уже на межі 1941—1942 рр. Кореспондент шведської газети «Стокгольме тіндінген», що відвідав Україну наприкінці 1941 р., так описує продовольчу ситуацію: «В окупованих німцями районах відсутні продовольчі картки, позаяк за ними немає чого давати. Населення знаходить продовольство, як знає і як вміє»²¹. Переважна більшість жителів була позбавлена будь-яких засобів існування. Продуктові картки видавалися лише незначній частині населення, переважно тим, хто працював для потреб Німеччини. Лише в Дніпропетровську, як свідчать донесення міської управи штадткомісарові від 2 червня 1942 р., 17 938 пристарілим інвалідам та їх 2700 малолітнім утриманцям було відмовлено у видачі продуктових карток. Населення, особливо в містах, вимирало. На сході України — в Харкові — за свідченням окупаційних властей, в I кварталі 1942 р. з 22 708 померлих осіб, від голоду загинуло 13 749. Надалі відсоток померлих від голоду збільшився. В Сумах, де щодобовий хлібний пайок становив 100 г на особу, випадки голодної смерті зареєстровані вже наприкінці 1941 р.²²

Для виходу із тяжкої ситуації міське населення вдавалося до крайнощів — вживало зіпсовані продукти, сурогати, що мало жак-

ливі наслідки. Лише за один день у Полтаві від вживання блекотного та авіаційного масла, так званої «мучички», померло понад 20 осіб.²³ Головною причиною великої смертності населення було масове недоїдання. Зустрічалися і випадки людоїдства. Зимомою 1942—1943 років в окупаційних газетах з'являлися публікації про зникнення людей, особливо дітей. Так, наприклад, в Києві заарештували чоловіка за підозрою про вбивство. На його квартирі знайшли частини розрубаних людських тіл. Злочинець заманював до себе людей, вбивав їх і готував з них ковбаси, холодець, а потім збував все це на Житньому ринку через посередників²⁴.

Не звертаючи уваги на проблеми українського населення, лідери Третього рейху наполягали на вилученні продовольства з окупованої території України для потреб Німеччини. У листі керівника головної групи з продовольства і сільського господарства в східному міністерстві до відділу продовольства і сільського господарства при рейхскомісаріаті «Україна» від 22 квітня 1942 р. про квоти поставок з України Ханс Йоахім Рікк наполягав на тому, що «...споживання продовольства самою Україною повинно вирішуватися останньою чергою, оскільки в зиму йтиме мова про те, чи слід знижувати норму пайків у Німеччині. Отже — хай голодують деякі українці»²⁵. А в своєму виступі на нараді в Рівно 26—28 серпня цього ж року рейхскомісар України Е. Кох був ще відвертіший, наголошуючи, що «...забезпечення місцевого цивільного населення на часі не актуальне. Завдяки «чорному» ринку, — заявив він, — вони живуть краще, ніж ми уявляємо»²⁶.

Рятуючись від німецької політики штучного голоду, міські жителі були вимушені залишати місця свого проживання. Поширення дістає так зване «ходіння в села» з метою обміну речей на продукти харчування. Так, в доповідній записці від 17 липня 1942 р. зазначалося, що «...за останні місяці десятки тисяч жителів Харкова виїжджали в райони, підпорядковані польовій комендатурі для того, щоб купити чи обміняти необхідні продукти харчування»²⁷. Німці розуміли, що «...український робітник ...не має жодного інтересу до того, аби працювати за гроші... і тому робочі маси кидають місця проживання...». Як зазначали окупанти, «...для українця зараз важливіше не прив'язуватися до якоїсь роботи, бо займаючись обміном та спекуляцією, можна заробити собі такі товари, які ніколи не купити за зароблені гроші»²⁸.

Але не так легко, як думалося окупантами, було займатися цією справою знесиленому голодом люду. Дуже часто на дорогах доводилося бачити померлих, що так і не змогли обміняти своє жалюгідне майно на продукти харчування. Окрім цього, окупаційна влада чинила різні перешкоди нещасним «підприємцям». Так, у Полтаві, за розпорядженням місцевого коменданта, при в'їзді в місто перевірялися всі транспортні засоби, підводи і особливо піші патрулями польової жандармерії. На кожного члена сім'ї залишали по 10 кг зерна чи борошна, все інше конфісковувалося і передавалося

в місцеве розпорядження²⁹. Проте у більшості випадків німці конфіскували всі продукти. Не осторонь цього «бізнесу» були й самі окупанти, особливо представники тилових установ. Вони здійснювали поїздки в окремі райони з метою конфіскації жирів, цукру, борошна, які збували в містах на базарах. У багатьох німецьких рапортах зустрічаємо повідомлення про затримання автомашин, завантажених продуктами харчування. Торгівля і обмін сільськогосподарськими продуктами з перших днів окупації і аж до закінчення оголошувалася незаконною. Як виняток, німецько-фашистські загарбники дозволили торгівлю окремими дрібними речами та деякими продуктами у спеціально відведених місцях та в суворо визначений час. Кожен, хто йшов на базар, мав представляти довідку³⁰, причому ніхто не був гарантований від того, що й за умов наявності «дозвільних» документів його речі не реквізують. Поліція користувалася необмеженими правами.

Найвірогідніше, що німці самі мали зацікавленість в існуванні базарів. Міські базари були переповнені товарами, які надходили не так від населення, що збувало «лишки», скільки від самих німців. На отримані від цих операцій гроші окупанти скуповували золото, діаманти, килими, художні цінності (скупка золота та інших коштовних речей німцями набула таких масштабів, що окупаційна влада затурбувалася про стан своєї валюти і заборонила ці операції. — *Авт.*) Зрозуміло, що ринкове життя за принципом «попит-продукція» приводило до норми завищені базарні ціни, німцями це розглядалося як небажані зміни. У Запоріжжі міська управа створила «летючу» комісію, яка контролювала ціни на ринках, і в особливих випадках примушувала їх знижувати та визначати тарифи³¹. Показово, що випускаючи накази про зниження цін на товари, німці через спекулянтів продавали ці товари за грабницькими цінами. І тільки під час приїзду на окуповану територію України високого керівництва з Берліна (А. Розенберга. — *Авт.*), доводилося припиняти подвійну гру із спекулятивним обігом продовольчих та інших товарів. Якщо німецькі «тузи» промишляли спекуляцією без жодних обмежень, то рядовий склад німецької армії задовольнявся продажем всіляких дрібничок — камінці для запальничок, цигарки, хліб, вино, горілку, сахарин тощо³².

Масштаби цих «операцій» сягнули такого рівня, що, наприклад, Харківська міська управа була вимушена ухвалити спеціальну постанову від 28 лютого 1942 р. за № 80 «Про заборону купівлі речей у німецьких солдат». «Останнім часом спостерігається, що населення, а також власники різних закладів громадського харчування, купують у німецьких солдат різні харчові продукти і речі, зокрема цукерки, каву, цигарки тощо, хоч купівля товарів у німецьких солдат забороняється німецьким командуванням»³³. Також німецьким командуванням пропонувалося обмежити заробітну плату німецьким військовослужбовцям: за рахунок виплат у рейху, чи шляхом примусового зменшення заробітної плати, бо німці, маючи велику

заробітну плату, як правило, платили не замислюючись, будь-які гроші, що вело до зростання цін. У відповідному наказі говорилося: «Необхідно повністю заборонити німецьким приватним особам будь-що купувати у місцевих жителів. Наказуємо негайно припинити купівлю і торгівлю вищезазначеним крамом. За порушення цієї постанови винні будуть притягнені до суворої відповідальності»³⁴. Ця постанова засвідчує ситуацію з торгівлею предметами першої необхідності. Навіть власники закладів громадського харчування були змушені звертатися за продуктами до німців. У тексті цієї постанови, не говориться про натуральний обмін, хоч очевидно, що такі операції не завжди мали дрібний характер.

Нестача товарної маси, штучне завищення курсу марки щодо радянського карбованця, нестійкість «твердих цін» на товари та послуги, нав'язуванні окупаційною владою під загрозою репресій зумовлювали шалене зростання цін, поглиблення корупції та інфляції, розповсюдження спекулятивних операцій як серед окупаційних кіл, так і серед місцевого населення. Підтвердженням цього стало повідомлення про становище в Україні, складене за матеріалами перевірки німецької службової пошти «Україна», тобто — листування німецьких фірм і службовців. У цьому документі зазначається, що «найпоказовішим проявом розкладу в Україні є обмінна торгівля і торгівля на чорному ринку», «справа не обмежується обміном тільки для власних і сімейних потреб. Обмін став «справою прибутку і проводиться на комерційних засадах». Далі аналізуються листи німецьких військових, де вказується, що «в Україні гроші валяються на вулиці» і «за нетривалий час тут можна скласти чималий капітал». У листах розповідалося про величезні прибутки німецьких службовців в Україні. Так, «за центнер солі можна отримати 1000 рейхсмарок, за коробку сірників — 6 марок, а старі костюми збуваються більш як за 600 марок». В іншому листі повідомлялося: «Обмінна торгівля і спекуляція перебувають у стадії повного розквіту; те, чим раніше займалися євреї, досконаліше успадковано «арійцями». Зазначалося, що «Україна стала товкучкою Рейху», «з України корупція поширюється в Рейх», що «виступає основою для нових спекуляцій». Німецькі вищі кола змушені були констатувати, що «Україна стала раєм для спекулянтів»³⁵, а це не може не завдавати значних збитків Німеччині й ставить під загрозу інтереси Рейху в майбутньому.

Керуючись правилами — «продукти харчування належать всьому німецькому народові», а не населенню окупованих країн, німці чинили штучні перешкоди організації в містах ринкової торгівлі. Про це дуже переконливо свідчили оголошення в газеті «Нове українське слово»: «З метою ліквідації спекуляції ринкова торгівля в м. Києві обмежується. На терені базарів дозволяється проводити торгівлю промтоварами з ларів, рундуків та інших місць торгівлі, що мають на це патенти. Всяка торгівля з рук, з землі та ін. забороняється»³⁶. Таким чином, заборона торгівлі продуктами отримала

назву «боротьби зі спекуляцією». Промтоварами дозволялося торгувати тільки тим особам, які придбали патент, заплативши за нього відповідну суму. Так, наприклад, в Харкові за ініціативою окремих громадян були відкриті кооперативи з продажу продуктів харчування, яких у місті налічувалося 26 і обслуговували вони 30 тис. жителів. Серед великих кооперативів — «Маяк», «Кооперативний шлях» та ін. Крім цього, при міській управі працювала комерційна їдальня, де обід з випивкою коштував 300 крб.³⁷ А в м. Києві згідно інформації «Нового українського слова» в грудні 1941 р. «зарєєстровано 64 кооперативні організації, а в червні 1943 року в місті було біля 850 різних торговельних закладів, причому більшість з них — приватні»³⁸.

Для чого ж однак була дозволена приватна торгівля в містах України? Це також зрозуміло: мета однозначна — підпорядкування торгівлі та промисловості німецькому капіталові. Однак, окрім «фінальної мети» були і «етапні». По-перше, торгівля гарантувала окупантам значні прибутки. «Одеська газета» повідомляла, що податки за торгові операції на ринку кожного дня становили 10 тис. німецьких марок³⁹. По-друге, «реалізація» товарів населенню відбувалася за продукти харчування, коштовні речі. Про те, як «забезпечувалося» місцеве населення, можна переконатися на такому факті. Газета «Золотоніські вісті» під заголовком «Товари з європейських країн» рапортувала: «В київських магазинах міськторгу з'явилось багато різних товарів з марками фірм Німеччини, Франції, Голландії, Бельгії, протекторату Чехії та Моравії...». «...Сухі парфуми, копіювальний папір, перець, порошки-концентрати для томатів і супів тощо. Населення розкупило за 2—3 дні більшу кількість пропонуваного, особливо — порошки-концентрати»⁴⁰. «Дуже багато» товарів навезли німці, якщо при «високій» купівельній спроможності, яку мали кияни в 1943 р., за 2—3 дні все розкупили.

Якщо торкнулися питання купівельної спроможності місцевого населення під час окупації, то було б доречно зупинитися на ринкових цінах. Так, у Чернігові з 31 грудня 1941 року німцями було встановлено такі ціни: 10 яєць — 6 рейхсмарок, 1 кг картоплі — 0,50, 1 л молока — 3, 1 кг масла — 15, курка — 10, пара калош — 40, пара чобіт — 200 рейхсмарок. На базарах Харкова влітку 1942 року 1 кг хліба продавався за 150 крб. (офіційна ціна — 1,70 крб.), 1 яйце, відповідно, — 8 і (0,80) крб., 1 л молока — 20 і (1,20) крб., 1 л соняшникової олії — 2,80 і (14,50) крб., а вже в березні 1943 року на базарах Києва фунт м'яса — 300 крб., 1 яйце — 17—20 крб., пуд борошна коштував 15 тис крб., 1 кг печеного хліба — 400 крб., 1 л молока — більше 100 крб., 1 кг сала — 6 тис крб., 1 кг жиру — 1500—2000 крб., склянка солі — 300 крб.⁴¹ Що ж міг придбати за такими цінами робітник? Як згадував професор Київського лісогосподарського інституту І. М. Житов, який перебував у Києві і працював простим робітником, отримуючи заробітну плату — 30 крб. в день. «...Добовий раціон на 3-х членів його сім'ї коштував 62 крб.

50 коп.: 2,5 склянки пшона — до 37 крб. 50 коп., 10 шт. картоплин — 15 крб., пальне — 10 крб. Дефіцит покривався за рахунок збуту особистих речей на ринку»⁴². А в Житомирі, щоб прожити одній особі необхідно було витратити 400—500 крб. щоденно»⁴³.

Голод посилювалися хворобами: черевним та висипним тифом, дизентерією, туберкульозом. Вже в 1942 р. захворюваність висипним тифом порівняно з довоєнним часом зросла у 75 разів, черевним — у 12, дифтеритом — у 18⁴⁴. У деяких районах ситуація з поширенням хвороб набувала вражаючих масштабів.

Поширенню хвороб сприяло цілковите розорення окупаційною владою мережі медичного обслуговування, закриття громадських лазень, відсутність медикаментів. Так, наприклад, до початку війни в Рівно було 6 лікарень. У період окупації 4 з них були пограбовані і закриті фашистами. Крім того, німці зруйнували в місті 7 аптек, медикаменти й устаткування яких вивезли до Німеччини. В Рівненській області німецько-фашистські загарбники повністю зруйнували 26 лікарень. Також було пограбоване все обладнання заводів медично-санітарної промисловості м. Харкова⁴⁶. В цілому ж в Україні фашисти зруйнували понад 500 лікарень, майже тисячу поліклінік і амбулаторій, 800 аптек⁴⁷. У тих медичних закладах, що залишилися цілими, «нова влада», «щиро дбаючи» про здоров'я населення, не гаючи часу, впровадила медичну допомогу за платню. Так, з кожного хворого в лікарні, відшкодовувалося по 20 крб. на добу, причому, харчувався хворий за власний рахунок. В поліклініках і амбулаторіях встановлювалася платня: за перший прийом лікарем — 10 крб., за повторний — 5 крб., за перший фельдшерський прийом — 5 крб., за повторний — 3 крб. Гроші, отримані від хворих, надходили в міську чи районну управи. Окрім заробітної плати медпрацівників і невеликих сум за паливо, ніяких коштів від управи лікарняним закладам не надавали. Таким чином, вони були перетворені в джерело прибутку для цих установ. Існували також і аптеки, але ціни на медикаменти ніким не регулювалися. Підвищення цін відбувалося в різних районах і містах України по-різному: від 200 до 2000% щодо доокупаційних цін. Так, вартість ліків, які до окупації коштували від 1 до 1,20 крб., зросли до 15—20 крб.⁴⁸ Централізованого постачання і виробництва медикаментів не існувало, аптеки купували їх у німців та італійців з рук. Як зазначалося в одному з німецьких донесень за липень 1942 року: «Все ще тяжко діставати медикаменти і перев'язочні матеріали, і без допомоги та підтримки з боку німецьких установ їх знайти майже неможливо»⁴⁹. Через відсутність ліків та медикаментів аптеки зачинялися.

Така ж ситуація спостерігалася і з користуванням комунальними послугами. Водогін і каналізація в багатьох містах були зруйновані, а там, де вони працювали, то переважно для потреби окупантів. Наприклад, для населення Києва вода відпускалася лише один раз на добу у певний час. Через відсутність води і палива

в місті діяла лише одна лазня для населення⁵⁰. Були підвищені тарифи за квартирну плату та комунальні послуги. У Харкові з 1 липня 1942 року плата за квадратний метр житла становила 1 крб. 50 коп. з особи, за воду — 5 крб., за каналізацію — 3 крб. на місяць⁵¹. Населення в більшості випадків платило за воду та каналізацію фактично не користуючись ні тим, ні іншим. Центральне опалення в будинках, як правило, не працювало, в результаті чого ціни та попит на паливо постійно зростали. У Києві, наприклад, міська управа взяла під особливий контроль всі види палива, яке залишилося у покинутих мешканцями оселях⁵².

Про рівень соціальної захищеності працюючого цивільного населення міст красномовно свідчать дані спеціального обстеження бюджетів 100 найбільш «забезпечених» родин рядових службовців і робітників Харкова, проведеного міською управою. Із середньомісячного заробітку в 788 крб. така родина виплачувала за житлово-комунальні послуги 54 крб., за паливо і освітлення 208 крб., а житловий податок становив 95 крб. на місяць. Після всіх відрахувань залишалось лише 357 крб., яких не вистачало навіть на скромне харчування⁵³.

Найефективнішою з офіційних форм пограбування була податкова політика. Так, відповідно до директиви 1941 р. рейхскомісара А. Розенберга про податкову систему в окупованих радянських областях, до державних податків належали: податок з обігу, податок з прибутку, прибутковий податок, в т. ч. — податок на заробітну плату, податок на потреби житлового будівництва, на благодійну справу, податок з кооперативних підприємств та інших товариських організацій, грошовий прибутковий податок з колгоспів, податок з сільського господарства, податок зі спадщини, дарчий податок, податок з печаток». Крім цього, існували ще й місцеві податки і відрахування: податок на будівлі, державна рента на земельні ділянки, що не підлягали сільськогосподарському податку, податок на транспортні засоби, податок на худобу, податок з розваг, податок на собак, тоталізатори, кіно і промисли»⁵⁴. Загальна кількість податків на окупованій території України досягла понад 25 видів.

Розглянемо деякий порядок оподаткування на окупованій території України. Від приватних осіб, які займалися ремеслом, стягнення відбувалося залежно від розміру доходів. Найнижча податкова ставка складала — 335 крб., середня — 665 крб., найвища — 1200 крб. Усі надходження отримував район. Податки від отримувачів заробітної плати і найманих робітників на першому етапі окупації залежали від розміру заробітної плати чи винагороди. Мінімальна ставка становила 1,2 крб., середня 14 крб. і максимальна — 42 крб. Від загальної суми район отримував — 75%, рейх — 24%. Але нова податкова ставка згодом становила 10%; їх повністю отримував район. Промислові і ремісничі підприємства, а також торгівельні організації щоквартально мали сплачувати податок в розмірі 15% від визначеної суми чистого прибутку. З обі-

гу на нетоварні операції, стягувалося 5% від сплачених цін. Звідси район і рейх отримували по 50%. Культурний податок стягувався від постійної заробітної плати залежно від розміру заробітної плати чи ставки. Мінімальна ставка складала — 1,05 крб., середня — 12 крб., максимальна — 38 крб. Прибуток між рейхом і місцевими органами ділився порівну. Також існував податок на будівлі із ставкою 1% від страхової вартості наділу разом з будівлями. Цей податок сплачували робітники та службовці. Підприємства і торговельні організації сплачували податки таким чином: державні підприємства — 0,5 крб., інші організації — 3 крб. щоквартально⁵⁵.

Якщо розмір державних податків складався з конкретно зафіксованих тарифів, то місцеві податки визначалися окупаційною владою довільно. Так, у Кам'янець-Подільській області — голова сім'ї сплачував за себе такий же податок, як і за собаку, а податок на жінку прирівнювався до податку на кішку»⁵⁶. Втім, у вишукуванні форм оподаткування німецькі загарбники були досить винахідливими. Все на окупованій території підлягало обкладанню податком. Так, реєстрація народження дитини коштувала — 10 крб., реєстрація шлюбу — 50 крб., реєстрація смерті — 20 крб., видача довідки — 15 крб., прохання — 5 крб., за реєстрацію велосипеда — 15 крб., за видачу паспорта — 5 крб., і т. п.⁵⁷ За невиплату податків, населення очікували різні форми покарання, аж до смертного вироку. За матеріалами Надзвичайної Державної Комісії, сума податків, штрафів, контрибуцій, сплачених населенням України, сягала 2 574 млн руб. Найбільші суми податків за цими даними були зібрані в Ізмаїльській, Запорізькій та Кам'янець-Подільській областях. А за даними фонду Ради Міністрів України, сума податків, штрафів, контрибуцій становила 2 млрд 692 млн 795 тис руб., 45 млн 933 тис марок, 195 млн 194 тис крб., 14 млн 460 тис злотих⁵⁸.

Отже, фашистська політика на окупованій території України зводилася до цинічного, демаскованого пограбування та геноциду. Населення міст за «нового порядку» позбавлялося будь-яких політичних, економічних і соціальних прав. Все це супроводжувалося галасами з арсеналу «расової теорії». В містах на кожному кроці, а особливо при входах до магазинів, ресторанів, перукарень вивішувалися застереження: «Лише для німців», «Українцям вхід заборонено». В багатьох районах населенню заборонялося користуватися залізницею і трамваями, електрострумом, телеграфом, поштою.

Голод і хвороби, штрафи і контрибуції, тяжкі податки і знущання лягало тяжким тягарем на плечі трудового населення України і несли за собою масове зубожіння і вимирання. Навіть гестапівські огляди політичної ситуації на окупованій території визнавали, що «...ніколи ще населення не знаходилося в таких тяжких умовах, як за німецького панування»⁵⁹, хіба що під час голоду 1931—1933 рр.

Роблячи ставку на терор, рабську експлуатацію, ватажки фашистської Німеччини позбавлялися головного — підтримки місцевого населення, яке зіткнувшись з жорстокою терористично-колонізаторською політикою доходили висновку, що фашизм є заклятим ворогом України, її народу, а не тільки радянської влади. На політичну орієнтацію людей праці не могла не справити прямого впливу й економічна політика окупантів.

- ¹ Война Германии против Советского Союза. 1941—1945 гг. (Документальная экспозиция города Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз) / Под ред. Рейнгарда Юрупа. — Берлин: ARGON, 1991. — С. 86.
- ² ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 8.
- ³ *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. — М., 1970. — С. 174—175; *Коваль М. В.* Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К.: Вища школа, 1995. — С. 114.
- ⁴ *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Вказ. праця. — С. 176.
- ⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 180. — Арк. 159—160.
- ⁶ Див.: Нове українське слово. — 1942. — 8 лютого.
- ⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 40.
- ⁸ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 23—24.
- ⁹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т. 1. — Арк. 237.
- ¹⁰ Там само. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 243-а. — Арк. 28.
- ¹¹ *Боряк Г., Дубик М., Маковська Н.* «Нацистське золото» з України: У пошуках архівних свідчень. Випуск 1. — К., 1998. — С. 61.
- ¹² ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т. 3. — Арк. 115.
- ¹³ Там само. — Арк. 110.
- ¹⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 180. — Арк. 154—155.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 182. — Арк. 60, 62.
- ¹⁶ Див.: Український кур'єр. — 1943. — 22 квітня.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 154. — Арк. 58—60.
- ¹⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр. (Збірник документів і матеріалів). — С. 379.
- ¹⁹ *Kamenetsky I.* Hitler's occupation of Ukraine 1941—1944. — P. 40—41.
- ²⁰ Див.: Одесская газета. — 1941. — 13 декабря; 1942. — 28 февраля; 5 сентября; 25 октября; 19 ноября; 3 декабря.
- ²¹ *Коваль М. В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — К.: Наукова думка, 1977. — С. 219.
- ²² *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Вказ. праця. — С. 175.
- ²³ *Коваль М. В.* Україна: 1939—1945... — С. 115.
- ²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 243-а. — Арк. 25.
- ²⁵ Война Германии против Советского Союза 1941—1945... — С. 94.
- ²⁶ Там само. — С. 86.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т. 2. — Арк. 197.
- ²⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 108.
- ²⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т. 3. — Арк. 141—142.
- ³⁰ Див.: Ніжинські вісті. — 1942. — № 15. — 9 травня; Дзвін волі (Біла Церква). — 1942. — 24 липня.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т. 3. — Арк. 128.
- ³² Там само. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 243-а. — Арк. 60.
- ³³ Там само. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. — 294. — Арк. 29.
- ³⁴ Там само. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 293. — Арк. 105.

- 35 Там само. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. — 182. — Арк. 85, 88—89.
- 36 Див.: Нове українське слово. — 1942. — 5 вересня.
- 37 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 79. — Спр. 110. — Арк. 197.
- 38 Див.: Нове українське слово. — 1941. — 4 грудня; Нова Україна. — 1943. — 16 червня.
- 39 Див.: Одесская газета. — 1942. — 2 сентября.
- 40 Див.: Золотоношські вісті. — 1943. — 11 липня.
- 41 ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т. 5. — Арк. 38; Там само. — Т. 2. — Арк. 199; Там само. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 244. — Арк. 8; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — ч. 1. — Спр. 533. — Арк. 39.
- 42 ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 243-а. — Арк. 21.
- 43 Там само. — Спр. 244. — Арк. 8.
- 44 Коваль М. В. Україна: 1939—1945... — С. 115.
- 45 ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т. 3. — Арк. 125.
- 46 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр... — С. 388; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 107. — Арк. 16.
- 47 Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943—1945 рр.). — К., 1995. — С. 7.
- 48 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 107. — Арк. 15.
- 49 ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т. 3. — Арк. 17.
- 50 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 320. — Арк. 27.
- 51 Там само. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 548. — Арк. 57.
- 52 Там само. — Оп. 22. — Спр. 64. — Арк. 7.
- 53 Там само. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 548. — Арк. 58.
- 54 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр. ... — С. 142.
- 55 ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 270. — Арк. 1—2; там само. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157. — Т. 1. — Арк. 185—188.
- 56 Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Вказ. праця. — С. 180.
- 57 ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 244. — Арк. 1.
- 58 Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. Вказ. праця. — С. 56.
- 59 ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 476. — Арк. 145—146.